

Een theorie van de presentie

Opdracht

Ter nagedachtenis van prof. dr Kor Anne Schippers (1925-1997)
tot 1990 hoogleraar praktische theologie te Kampen

Een theorie van de presentie

Andries Baart

Tweede, herziene druk

Uitgeverij LEMMA BV – Utrecht – 2001

Aan de totstandkoming van deze uitgave is de uiterste zorg besteed. Voor informatie die nochtans onvolledig of onjuist is opgenomen, aanvaarden auteur(s), redactie en uitgever geen aansprakelijkheid. Voor eventuele verbeteringen van de opgenomen gegevens houden zij zich gaarne aanbevolen.

ISBN 90-5189-919-X
NUGI 639/661

<http://www.lemma.nl>
infodesk@lemma.nl

© 2001 Uitgeverij LEMMA BV, Postbus 3320, 3502 GH UTRECHT

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16b Auteurswet 1912 jE het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351 zoals gewijzigd bij Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht, Postbus 882, 1180 AW Amstelveen. Voor het overnemen van één of meer gedeelten uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Omslagontwerp: Twin Design BV, Culemborg

Inhoudsopgave

Dankbetuiging	9
DEEL I DE OPZET	
Ten geleide	11
HOOFDSTUK 1 EEN PRAKTIJKTHEORIE VAN BUURTPASTORAAT	13
1 Aanleiding en interesse	13
2 Een praktijktheorie	18
HOOFDSTUK 2 DE OPZET EN UITVOERING VAN HET ONDERZOEK	25
1 Het voortraject	26
2 Het empirische onderzoek	31
3 Theoretisch onderzoek	42
4 Deze studie	45
DEEL II HET BUURTPASTORAAT	51
Ten geleide	51
HOOFDSTUK 1 DE VOORGESCHIEDENIS	53
1 De aanloop	53
2 Onderzoek en voorstel	53
3 Eerste ronde van discussies	54
4 Tweede ronde van discussies	55
5 Besluiten	56
6 Benoemingen	57
7 Inherente spanningen	58
HOOFDSTUK 2 EEN GLOBAAL BEELD VAN ZEVEN JAAR OUDE-WIJKENPASTORAAT	61
1 De gemeenschappelijke basis	61
2 Elk een eigen weg in de buurt	62
3 Overige activiteiten	64
HOOFDSTUK 3 HET BASISMODEL VAN WERKEN	67
1 De doelrichting	67
2 Ontplooiende receptiviteit	68
3 Opruimen van beletselen	69
Tussentijdse recapitulatie	70
4 Reconstructie van het eerste handelingsmodel	70
5 De reflectie, doordenking, legitimatie	
HOOFDSTUK 4 HET WERKMODEL VAN PASTOR BAS: VIRTUOSITEIT VAN DE HOOP	81
1 Eerste strategie van de hoop: referentie-wijziging	83
2 Tweede strategie van de hoop: de inkadering	96

3	Derde strategie van de hoop: de professionele zelfverkleining	111
4	Vierde strategie van de hoop: de bekrachtiging	120
HOOFDSTUK 5 HET WERKMODEL VAN PASTOR ANNE: GENADELIJKE NABIJHEID		131
1	Eerste segment: de karakteristieke stijl	136
2	Tweede segment: naderen en nestelen	151
3	Derde segment: betrekkingen vormen	163
4	Vierde segment: de articulatie	170
5	Vijfde segment: bewerken van de verhalen en ervaringen	175
6	Zesde segment: het categoriale circuit	187
HOOFDSTUK 6 TIJDBESTEDING EN BEREIKTE BUURTBEWONERS		191
1	Beperkingen	191
2	Eerste cijfers en beelden: 1994	193
3	Tweede reeks peilingen:	196
4	Slotbecijferingen: 1999	201
5	Conclusies	207
DEEL III VAN EXPOSURE NAAR PRESENTIE		209
Ten geleide		209
HOOFDSTUK 1 DE EXPOSURE ALS BASIS VAN DE PRESENTIE		211
1	De exposure: het globale beeld van een praktijk	211
2	De stadia van de exposure	212
3	Goed en slecht verloop van de exposure	214
4	Spanningen tussen buurt, beroep en persoon	218
5	De oriënterende waarde van de exposure	220
6	De duur van de exposure	223
HOOFDSTUK 2 DE EXPOSURE ALS DE GEARRANGEERDE BOTSINGEN VAN DRIE WERELDEN		227
1	De drie werelden	227
2	De betrekkingen tussen de A- en B-wereld	229
HOOFDSTUK 3 DE SUPERVISORISCHE BEGELEIDING VAN DE EXPOSURE		235
1	De gebruikelijke taken van de supervisor	235
2	Precisering van de problematiserings- en generaliseringstaken	236
3	Inhoudelijke en methodische taken van de supervisor tijdens de exposure	240
HOOFDSTUK 4 IN HOEVERRE IS DE EXPOSURE EEN BEKERINGSPROCES VAN DE PASTOR?		243
1	Dynamiserende spanningen	244
2	Herziening van de zelfuitleg	245
3	De toe-eigening van het nieuwe wereldbeeld	246
4	Keerpunten	247
5	Affectieve betrekkingen met buurtbewoners	247
Conclusie		248

HOOFDSTUK 5	HET EINDE VAN DE EXPOSURE ALS AGOGISCHE OEFENING	251
1	Toename van betrokkenheid	252
2	De noodzaak zorg en verantwoordelijkheden op zich te nemen	253
3	De noodzaak zich helder te positioneren	254
4	Groeiende duidelijkheid over het eigen aanbod	255
HOOFDSTUK 6	HET EINDE VAN DE EXPOSURE ALS SPIRITUALITEITSOEFENING	257
1	Exposure als spiritualiteitsoefening	257
2	De inductieve beweeglijkheid	258
3	De overgang naar een meer expliciete theologische reflectie	260
4	Een theologische typering van de werkmodellen van pastor Bas en pastor Anne	268
DEEL IV	NAAR EEN PRAKTIJKTHEORIE	283
	Ten geleide <i>De bouwtekening</i>	283
DEEL IVA VIJF DEELTHEORIEËN		
HOOFDSTUK 1	ARMOEDE EN SOCIALE OVERBODIGHEID	285
1	Geldt hier armoede en wat geldt als armoede hier?	286
2	Armoede-discoursen	299
3	Multidimensionele armoede-opvatting conform een participatief-experientieel discours	307
4	Sociale overbodigheid	318
5	Recapitulatie	322
HOOFDSTUK 2	OUDE-WIKENPASTORAAT, EEN CASE-STUDY NAAR VERSCHIJNINGS- VORMEN (MET MW. DR ELLY BEURSKENS)	325
1	Een samengevatte beschrijving van de vijf casussen	325
2	Samenvattende vergelijking van de vijf casussen	347
3	Analyse en theorievorming	359
HOOFDSTUK 3	DE LEEFWERELDBENADERING (MET DR WILLEM ZIJLMANS EN DR JAN VAN DER WAL)	405
1	Het theoretische onderzoek	405
2	De toets: case-study's	447
3	De evaluatie	456
4	Bijdrage aan de praktijktheorie	491
HOOFDSTUK 4	DE BETEKENIS VAN DE PASTORES IN DE BELEVING VAN BUURT- BEWONERS (MET MW. CHRISTA CARBO)	505
1	De interviews met buurtbewoners en beroepskrachten, per buurt	508
2	Analyse interviews receptie-onderzoek	569
3	De betekenis van het pastorale aanbod nader verklaard: aanzetten tot een theorie	611
HOOFDSTUK 5	EEN KRITIEK VAN DE AFSTANDNEMING, OVER DE INSTITUTIONALI- SERING VAN HULP, ZORG EN BIJSTAND	633
1	Betrokkenheid en afstand	635
2	De bureaucratische bestending van gevoelens van overbodigheid	665

3	Machteloosheid en leed	687
---	------------------------	-----

DEEL IVB DE THEORETISCHE INTEGRATIE VAN INZICHTEN

HOOFDSTUK 6	DE UITWERKING VAN DE PRESENTIE-THEORIE	721
1	Inleiding tot een theorie van de presentie-benadering	721
2	Kenmerken van de presentie-beoefening	730
3	Integratie en verklaringen van de presentie-theorie	792
4	Relevantie, beperkingen en discussiepunten	808
HOOFDSTUK 7	DE MARKT, NORMATIVITEIT EN PROFESSIONELE REFLECTIVITEIT	819
1	Probleemstelling	819
2	De markt en mensgerichte beroepen	820
3	De normatief-reflectieve professional	827
4	Slot	843
REFERENTIES, BRONNEN EN BIBLIOGRAFIE		845
1	Aantekeningen bij de tekst	845
2	Bibliografie	863
3	Eigen publicaties	891
UITGEBREIDE INHOUDSOPGAVE		895
AUTEUR		909

Dankbetuiging

Aan de voorliggende studie is door velen op een nauwelijks te overschatten manier bijgedragen. Ik noem graag en met respect pastor Monique de Bree en pastor Titus Schlatmann, op wie veel van ons onderzoek gericht was en die zeven jaar lang op een kritische en voortreffelijke wijze in dit onderzoek hebben geïnvesteerd en die daardoor in vele opzichten geziene mede-onderzoekers zijn geworden.

Verder vermeld ik graag degenen die als tijdelijk aangesteld mede-onderzoek(st)er betrokken waren bij deelonderzoeken: dr Elly Beurskens, mw Christa Carbo, dr Bernard Höfte, dr Berma Klein Goldewijk, dr Jan van der Wal en dr Willem Zijlmans, die tijdens het hardlopen plotseling overleed op 22 juli 1998. Elly Beurskens heeft ook uitnemend geholpen bij de eindredactie van deze studie. Dank ben ik eveneens verschuldigd aan de Begeleidingscommissie Theologisch Onderzoek: prof. dr Frans Haarsma, prof. dr Jacques Van Nieuwenhove en prof. dr Frans Vosman.

Een heel bijzondere rol speelde prof. dr Kor Schippers: op hem hebben we verder gebouwd en hij toonde zich tot aan zijn onverwachte en droeve dood op 18 september 1997 een kritisch geïnteresseerd meedenker; overeenkomstig mijn belofte is dit boek met genegenheid en eerbied aan hem en de zaak waarvoor hij stond opgedragen.

Voorts ben ik veel dank verschuldigd aan prof. dr Piet van Hooijdonk en in het bijzonder aan drs Hans Vermeer, die als vakgroepvoorzitter op de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht respectievelijk als directeur van de KLVMA / Actioma en bestuurssecretaris van de Stichting Maatschappelijke Activering mij jarenlang de ruimte gunden voor dit onderzoek: ik heb die ruimte ten volle gebruikt en zelfs meer dan dat.

Verder prijs ik me gelukkig dat de volgende personen of instanties in een of andere hoedanigheid en op enig moment aan het welslagen van ons onderzoek hebben bijgedragen: drs Louk Bangert († 22 maart 2000), Bestuurscommissie Oude-wijkenpastoraat Utrecht, drs Tom Boesten, mw Mariëtte Brekelmans, dr Rutger Bremer, drs Maria Brohm-Draaijers, drs Marina van Dalen, dr Nico Derksen, mw Janneke Dijkens, ds Bart Eigeman, drs Marius Ernsting, drs Guus van Es, ds Piter Goodijk, Nico de Groot, mw Pauline Higler, drs Ellen Hogema, ds Herman IJzerman, mw Marianne Jongerius, mw. Doortje Kal, ds Gerrit Jan van der Kolm, drs Bert Kozijn, prof. dr Harry Kunneman, prof. dr Geert van der Laan, pastor Leo van Lanen, prof. dr Henny Langeveld, mw Bets van Liefland, St. Maarten Gemeente te Tilburg, pastor Mark van der Post, mgr. dr Piet Rentinck, mw Ine Schel, ds Janet van der Spek, drs Hein Steneker, drs Wim Sulimma, drs Wim van 't Veer, ds Evert-Jan Veldman, drs Paul Vlaar, lic. Sylvie Walraevens, drs Hans Wennink, dr Roger Weverbergh, Z3 in Twente, dr Gerard Zuidberg.

Het onderzoek werd gefinancierd door de Stichting Actioma / KLVMA, de Stichting Maatschappelijke Activering en de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht. Maar zonder de uitermate vriendelijke en belangstellende hulp van de Stichting Porticus, alsmede van de Stichting Katholieke Noden en het Fonds Bijzondere Voorzieningen Katholieke Theologische Opleiding Amsterdam zou het nooit zijn gelukt.

Hopelijk blijkt dit boek deze investeringen en het vertrouwen dat in mij werd gesteld waard te zijn geweest.

Nijmegen
januari en juli 2001

<http://www.presentie.nl>

DEEL I DE OPZET

Ten geleide

Deze studie gaat over iets simpels. Op sommige plaatsen in Nederland blijven pastores bewoners van achterstandswijken nabij met aandacht en liefde, zonder grootse verbeterplannen, zonder een bureautje, een loket of een spreekuur, zonder poeha. Gewoon, vanaf de straat meelevend. Voor buurtbewoners blijkt dat dikwijls weldadig en meestal zijn die pastores de enigen die er zó met hen en voor hen zijn. In deze studie zoeken we uit hoe dit alles in zijn werk gaat en wat er de betekenis en waarde van is. Het gevonden antwoord reikt aanzienlijk verder dan het pastoraat en gaat heel de sector zorg en welzijn aan.

In dit deel van de studie wordt beschreven wat we beogen en welke weg we tot dat doel hebben afgelegd. In hoofdstuk 1 laten we zien bij welke discussies we aansluiten en waarnaar onze belangstelling in het bijzonder uitgaat. Daaruit rijzen de contouren op van een onderzoek dat wenst uit te monden in een praktijktheorie; wat die doelstelling behelst, wordt aansluitend verhelderd. In hoofdstuk 2 volgt een uitvoerige schets van ons onderzoek. We beschrijven de dertien projecten waaruit het bestond zowel naar opzet en verloop als naar doel en inhoud. Tevens worden de belangrijkste zakelijke gegevens van elk project verschaft: periode en duur, het aantal en de omvang van de bronnen, de methode van gegevensverzameling en analyse, en — voor zover toepasselijk — de namen van medewerkers. Hoofdstuk 2 afrondend geven we een beknopte evaluatie van de reikwijdte en betekenis van de onderzoeksuitkomsten en wordt de opzet van dit boek toegelicht.

HOOFDSTUK 1

EEN PRAKTIJKTHEORIE VAN BUURTPASTORAAT

1 Aanleiding en interesse¹

In 1990 verscheen *Kerkelijke presentie in een oude stadswijk* en daar ligt de basis van onze studie. De eerste auteur en tevens eindverantwoordelijke was de Kamper projectleider professor Schippers, aan wie zes jaar later onder andere voor dit boek het eredoctoraat van de VU te Brussel (Universitaire Faculteit voor Protestantse Godgeleerdheid) werd verleend.

1.1 Het boek van Schippers

Het boek bestaat uit drie delen en heeft de Rotterdamse achterstandswijk het Oude Westen tot object. Het is voor ruim de helft een verslag van en voor het overige een wetenschappelijke reflectie op een onderzoek (1985-1990), dat in het teken stond van de vraag (blz. 9): “Wat moet worden verstaan onder ‘de belangen’ van de wijkbewoners en in welk opzicht kan kerkelijke presentie i.c. het oude wijken pastoraat daaraan een bijdrage leveren?”

In het eerste deel van het boek (25 pagina’s) wordt een methodologische verantwoording van het onderzoek gegeven en wordt een hiërarchisch geordend model van behoeften ontvouwd waarmee naar buurtbewoners gekeken zal worden. In deel twee van de studie (134 pagina’s), dat evenals het eerste deel geschreven werd door Jonkers en Westerhof, wordt in korte paragrafen de buurt in cijfers getypeerd (bevolking, verloop, huishoudens, sociaal-economische kenmerken, politieke voorkeur en godsdienstige gezindte). Vervolgens komen de buurtbewoners aan het woord. De onderzoekers doen dat door vanuit interviews zes individuele portretten te tekenen: twee Nederlanders, twee Turken, twee Surinamers. Aansluitend worden er, wederom vanuit de analyse van interviews, drie groepsportretten (Turken, Surinamers en oorspronkelijke Nederlanders) gepresenteerd die alle drie volgens eenzelfde stramien van 18 interessevelden — afgeleid uit de eerder opgestelde taxonomie van behoeften — zijn opgebouwd. De gevonden behoeften en belangen van de drie groepen worden onderling vergeleken, gescoord op tegenstellingen en dilemma’s en ter toetsing van de herkenbaarheid voorgelegd aan sleutelfiguren. Ten slotte wordt de positie van het Oude Westen Pastoraat daarin getekend: zijn herkomst uit het gereformeerde clubhuiswerk, zijn doelstelling naar buurt en kerk, en zijn activiteiten: gemeenschapsvorming, buurtopbouwwerk en individuele hulpverlening. Bovendien is er ook een project Kerk en Racisme. Daaromheen wordt veel toelichting gegeven zodat we

¹ Verwijzingen naar geraadpleegde bronnen zijn zoveel mogelijk buiten de lopende tekst gehouden en achter in het boek geplaatst. Het boek bestaat uit vier delen en in elk deel begint de hoofdstuknummering opnieuw. Om niet te verdwalen is een uitvoerige inhoudsopgave opgesteld (achterin) maar wordt ook een beperkte geboden (voorin). Er is een ruim gebruik gemaakt van kopregels, figuren, boxen, kolommen, tabellen, afwijkende lettertypes en dergelijke. De nummering van de tabellen en afbeeldingen lijkt wat ingewikkeld maar zal snel wennen. Zo betekent Tabel 43.232.4 het volgende: de eerste twee cijfers verwijzen naar deel en hoofdstuk (dus: Deel IV en hoofdstuk 3). Vóór de eerste punt zal men dus altijd twee cijfers aantreffen. Na de eerste punt volgt het nummer van de paragraaf waar de tabel bij hoort (in dit geval § 2.3.2, van hoofdstuk 3 dus) en ten slotte staat er waar nodig achter de tweede punt het volgnummer (in dit geval is dat de vierde tabel in die paragraaf). De tweede punt en het bijbehorende volgnummer ontbreken vaak: dan heeft de betreffende paragraaf maar één tabel of afbeelding en zijn volgnummers dus irrelevant.

een beter zicht krijgen op enerzijds de (motieven van) vrijwilligers en werkers, en anderzijds op de opvattingen van de pastores omtrent het werk, de werkwijze, de doelgroep en de buurt. Afsluitend worden degenen die gebruik maken van de voorzieningen (zoals de buurtkerk, het huisbezoek, het bejaardenwerk, de eetclub, de taallessen en de woonlastengroep) in beeld gebracht, deels naar aantallen en deels naar hun satisfactie. In het derde deel (al met al zo'n 100 pagina's) evalueert men de bevindingen. In vier hoofdstukken wordt daarbij ingegaan op de theologische betekenis van de ontdekte behoeften en belangen van de buurtbewoners, op de vorm van kerkelijke presentie, op een praktijktheorie voor die presentie en op de theologische theorievorming überhaupt.

1.2 Discussies

Het boek en het daaraan ten grondslag liggende onderzoek maakten onmiddellijk landelijk indruk; ze waren dan ook uniek, fundamenteel, prachtig en tegelijk aanvechtbaar. Schippers, van huis uit missioloog, had in 1979 reeds *Het recht van de zwakke*, in 1984 *Met het oog op de stad* en in 1989 *Kerk en buurt* (met Jan Jonkers) geschreven; zijn *Kerkelijke presentie* kwam dus allerminst uit de lucht vallen. Zoals uit zijn reacties op critici zou blijken, had hij min of meer zijn ziel en zaligheid in het boek gelegd. Gezichtsbepalend voor zijn studie zijn de volgende positieve karakteristieken. De studie heeft een grondige en geslaagde poging gedaan de leefwereld van de bewoners van een oude wijk te leren kennen: de kennismaking ermee is even levensecht als deprimerend. De lezer wordt onder het juk van geaccumuleerde en geconcentreerde sociale problemen door gejaagd zonder dat de auteurs profetische of opgewonden woorden spreken: het zijn de buurtbewoners zelf die een onontwikkbaar appèl doen. De studie is in vele opzichten een zelfkritisch verhaal, waarin gemakzucht nauwgezet is vermeden. Men kan daarbij denken aan de analyses van het nog altijd tastende functioneren der pastores en aan de (on)mogelijkheden van het pastoraat om voor de buurtbewoners werkelijk wat te betekenen, maar ook aan de gespannen verhouding van sociaal wetenschappelijke en praktisch theologische kennis. Het zijn kwesties die zeer klemmen en waar men het zich maar al te vaak gemakkelijk maakt door in een bevlogen jargon de problemen de wereld uit te kletsen: dat gebeurt in deze studie niet. Sympathiek is verder de serieuze poging om de opgedane ervaringen om te zetten in een praktijktheorie: men moge dan alom de andragologie weggehoond hebben en in de praktische theologie op ruime schaal kennis aanbieden die in (semi)-klinische situaties is ontwikkeld, hier wordt juist met het oog op de deskundig uit te voeren beroepspraktijk iets anders geprobeerd. De studie zoekt willens en wetens de spanning tussen wetenschappelijke en 'praktijk'-denken op. Dergelijke studies zijn zeldzaam maar relevant. En ten slotte zij op nog één andere karakteristiek van het boek gewezen: het is beslist aanstekelijk geschreven. Daarmee is niet bedoeld dat de portretten van de buurtbewoners en van het Oude Westen Pastoraat zo herkenbaar zijn — dat zijn ze — maar dat de wetenschappelijke analyses en reflecties in deze studie een sterk uitnodigend karakter hebben. De auteurs schamen zich er niet voor om openlijk zoekend te blijven, op losse eindjes en conflicterende inzichten in hun eigen reflecties te wijzen, niet meer dan theoretische aanzetten te formuleren, protomodellen te ontwerpen en louter prolegomena van een aangepaste theologie te beproeven — nergens wordt een waanwijs of definitief woord gesproken. Ze gaan daarbij inventief te werk en putten uit een brede belezenheid. Het effect van die 'toonsetting' op de lezer is dat deze actief gaat meedenken.

Maar, zoals gezegd, het boek riep ook kritische en soms zelfs afkeurende reacties op. Dat gebeurde uiteraard in tal van boekbesprekingen, maar nadrukkelijker en beter zichtbaar ook op enkele studiedagen over het boek. Reeds in januari 1991 werd er in Kampen een symposium belegd waarop (de hoogleraren) Firet, Holtrop, Neven, Hoedemaker, Van der Ven, Witte en Van der Laan het woord voerden. Het symposium fungeerde tevens als studiedag

voor het Netwerk Urban Mission Nederland - Vlaanderen. Naast een zeer welwillende ontvangst en de nodige loftuitingen, werden er ook veel onderzoeksmethodologische kanttekeningen geplaatst en stelden sommigen indringende missiologische en ecclesiologische vragen. Algemeen was de wens dat het onderzoek voortgezet werd. Een neerslag van deze bijeenkomst, voorzien van commentaar door Schippers, werd in 1993 uitgegeven onder de titel *Discussies rond >Kerkelijke presentie in een oude stadswijk<*. Dezelfde maand belegde het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk eveneens een studiedag, waarop naast Schippers ook Baart het woord voerde. In mei 1991 publiceerde de laatste in *Markant* en in het blad van het Werkverband een bespreking onder de titel “Triest en beschamend”, waarop één van de onderzochte pastores (ds IJzerman) kritisch reageerde. In de loop van dat jaar schreef Baart een grondige, ruim 30 pagina’s tellende analyse van Schippers’ studie die besproken werd in de onderzoeksgroep van Amsterdamse en Utrechtse praktisch theologen (november 1991). Schippers en Baart besloten verder publiekelijk met elkaar in debat te gaan en daaruit resulteerde allereerst een door hen beiden volgeschreven themanummer van het *Gereformeerd Theologisch Tijdschrift* (voorjaar 1992) en vervolgens een breed opgezette expert meeting in november 1992 (in Den Bosch). Baart bleek, zoals we nog zullen zien, onder de indruk van het boek, had een zwak voor Schippers maar plaatste ook fundamentele kanttekeningen, die maar ten dele konden worden weggenomen. Verder deed hij uitgewerkte voorstellen hoe het onderzoek óók gedaan zou kunnen worden. Aangemoedigd door Schippers en gedragen door gunstige omstandigheden, besloot hij dat zelf te gaan doen: dat zou het onderzoek worden waarvan hier verslag wordt gedaan en waarvan Schippers in juni 1994 aan Baart meldde dat Kampen tot zijn spijt er definitief niet aan mee deed. In de aanloopfase heeft Schippers Baart herhaaldelijk van advies gediend en op de hoogte gebracht van de mores in de wereld van het oude-wijkenpastoraat. Toen Hedwig Mensink haar doctoraalscriptie op de Katholieke Theologische Universiteit te Utrecht aan Schippers wijdde, nam hij — reeds ziek — deel aan het examengesprek (1996), beminlijk en bescheiden als altijd. Alvorens dieper op het onderzoek in te gaan, memoreren we kort welke kritiek het zwaarste woog.

1.3 Kritiek van Baart

Ik formuleerde mijn kritiek bij verschillende gelegenheden, op schrift, in voordrachten en in gesprekken met Schippers, ‘kaal’ en voorzien van constructieve suggesties. Niet alle bemerkingen zijn in het kader van deze uiteenzetting nog relevant. Ik beperk me tot enkele hoofdpunten.

Weinig inzicht in het handelen van de pastores

Een fors deel van de kritiek was erop gericht dat het onderzoek en het boek onvoldoende inzicht geven in het feitelijke doen en laten van de pastores (en de met hen meewerkende vrijwilligers) terwijl toch gepretendeerd wordt dat er een praktijktheorie is opgesteld. Dat lijkt niet goed met elkaar te rijmen. Er ligt in het onderzoek een zwaar accent op de identificatie van de problemen en verlangens van buurtbewoners (hun behoeften en belangen), het wordt tegelijk ook duidelijk dat het oude-wijkenpastoraat op allerlei manieren bijdraagt aan voorzieningen voor buurtbewoners, maar nergens kan men werkelijk goed zien hoe dat gebeurt. Scherper geformuleerd: op de plekken waar we precies zouden willen weten wat het oude-wijkenpastoraat werkelijk doet, hoe het daarbij te werk gaat en wat dat oplevert, stuiten we op breed geëtalearde en soms ook massief geformuleerde opvattingen, toepasselijk geachte concepten en veel optatief spreken (zo hoort het, dit zijn de geldende regels en daartoe zal het strekken). Dat mag en dat geschiedt op allerlei werkplekken. Bovendien ogen de meeste opvattingen en spelregels verstandig. Maar het is precair om op die basis een praktijktheorie te willen opstellen; en toch

is dat precies wat er gebeurt. Het is zelfs de vraag of daarmee niet ook de praktisch theologische reflectie, die centraal staat in de officiële doelstelling van de gehele onderneming en die zelfs methodologisch voorbeeldig wil zijn, een doodgeboren kindje moet worden.

Ik heb gepoogd aannemelijk te maken dat het verkieslijker ware geweest indien men het integrale handelen van de pastores tot in de finesses zou hebben verkend, beschreven en geanalyseerd. Op die manier zouden we vanzelf de regels, de visies en afwegingen hebben gevonden die het doen en laten metterdaad aansturen. Bovendien zou het dan mogelijk zijn geweest de effecten van het optreden van de buurtpastores te evalueren, zodat er (ten behoeve van de op te stellen praktijktheorie) inzicht ontstaat zou zijn over de doeltreffendheid ervan. De mening van de gebruikers over de aangeboden voorzieningen zegt, ook al door de manier van vragen, het meest over hun satisfactie en weinig over de doeltreffendheid van het oude-wijkenpastoraat. Pas in laatste instantie zouden dan, zo luidde de suggestie, deze basale reconstructies en wegingen tegen het licht gehouden kunnen worden van belangwekkende en relevante (sociaal-wetenschappelijke en theologische) theorieën. Wie dat eerder of zelfs te vroeg doet, laadt gemakkelijk de verdenking op zich meer aan inlegkunde dan aan uitlegkunde te doen.

Een overwegende oriëntatie op problemen

Zoals gezegd, is in het onderzoek (disproportioneel) veel aandacht geschonken aan de verkenning van problemen onder buurtbewoners. Daartoe werden statistische gegevens over de buurt verzameld maar zijn ook bewoners geïnterviewd. Wat we voorgeschied krijgen, is een deprimerende opeenstapeling van sociale en psychische problemen, armoede, ontbroken kansen, knechting, afgekapte contacten, (politieke) apathie, uitzichtloosheid, sociale ontworteling, heimwee en knellende afhankelijkheid. Wie die 100 bladzijden heeft gelezen, kan niet anders dan onder de indruk zijn: de problemen zijn werkelijk enorm en zeer breed onder de bevolking van de wijk gespreid.

Ongetwijfeld zal dat beeld min of meer kloppen, maar de vraag luidde wat heel deze treurnis meer betekende dan dat we met een achterstandsbuurt te maken hebben. Wat betekent de probleemschets voor het oude-wijkenpastoraat? Zeker, dit is de context van werken, dit speelt in de wereld waar de pastores binnentreden. Maar uit deze opsomming volgt niet, en zeker niet automatisch, een taakstelling voor het pastoraat. Het was voor mij zelfs de vraag of de veronderstelde behoeften en belangen wel zo onbemiddeld uit de schets af te leiden zouden zijn. In elk geval was het duidelijk dat er ter interpretatie twee, voor mij althans discutabele, 'maatlaten' werden aangelegd: een min of meer objectieve behoeftenhiërarchie (tevens interview- en analyseraster) en de vergelijking met een landelijk gemiddelde.

Toch was dat niet de kern van de kritiek, hoe prikkelend deze bemerkingen ook mogen zijn. Het echte punt was een open vraag: waarom al die aandacht voor problemen, wat betekent het eigenlijk als men zijn werk conceptualiseert tegen een dergelijke inktzwarte achtergrond, als er in de schets niet noemenswaardig gezocht wordt naar vitaliteit, overlevingsstrategieën, naar hooggehouden eer en waardigheid tegen de klippen op? Wat doet het oude-wijkenpastoraat zich aan door zich te wortelen in deficits, tekorten, behoeften? Zijn er werkelijk geen andere ingangen, zo werd gevraagd, bestaat er geen andere legitimatie of grondslag voor zinvolle aanwezigheid? Ervaart men in de buurt werkelijk nauwelijks iets anders dan deze opeengestapelde problemen?

En natuurlijk kwamen daarachter de suggesties vandaan: zou het geen aanbeveling verdienen, zonder de enorme problemen van buurtbewoners te ontkennen, om meer gericht te staan op het vitale, veel opener aansluiting te zoeken bij de leefwereld van mensen en, als het al moest, buurtbewoners niet te categoriseren naar etniciteit maar naar hun potenties en strategieën om het leven aan te kunnen? Zou er, bovendien, geen samenhang kunnen bestaan tussen

dit accent op problemen en de relatieve onzichtbaarheid van het optreden van de pastores: zou de praktische theologie wel zo geïnteresseerd moeten zijn in opgeloste problemen? Voor mij was en is dat een ernstige vraag.

1.4 Onderzoek doen

Uiteindelijk loopt dergelijk commentaar uit op verre gaande suggesties over de meest wenselijke opzet van (vervolg)onderzoek. Kort en goed: veel meer handelingsgericht en minder gefocust op sociale problemen, opener en minder theorie gestuurd, een intensiever gebruik van kwalitatieve technieken, een grondiger inzicht verwerven in het feitelijke optreden van de pastores, onbevanger en serieuzer nagaan wat buurtbewoners aan het oude-wijkenpastoraat beleven en wat het voor hen betekent, meer oog hebben voor ‘typen’ buurtbewoners en voor vitaliteit respectievelijk stijlen van leven of probleemhantering, een terughoudender en andersoortig gebruik van theorieën in de analyse en reflectie en zo meer. Een hele waslijst dus. Daarbij kwam nog tweeërlei. Vanwege mijn bekendheid met ander oude-wijkenpastoraat en soortgelijk werk, was de vraag opgekomen of het niet zinvol zou zijn om meer te differentiëren: dit werk werd kennelijk op (heel) verschillende manieren bedreven en men zou in de praktijktheorie de indruk moeten vermijden dat er maar één verdedigbare en juiste manier was. Het panorama zou verbreed moeten worden, juist als men een meer algemene praktijktheoretische en praktisch theologische doelstelling koesterde. En vervolgens was het voor mij, zoals trouwens ook voor de onderzoekers zelf, een buitengewoon lastige kwestie wat in dit geheel de juiste positie van de theoloog was. De theologische reflecties van Schippers in de hoofdstukken 6-8 (en ook in voorafgaand en later werk) behoren tot het beste wat we in dezen in Nederland hebben: subtiel, voorzichtig, bescheiden, scherpzinnig en veelal ook hartverwarmend en onverbloemd partij kiezend voor de armsten. En toch, zou de theoloog nog onbevanger durven kijken? Was in dit onderzoek, bijvoorbeeld via de taxonomie van behoeften, al niet gewaarborgd dat men bij de zinvraag zou uitkomen: het eigenlijke werkterrein van de theoloog? En bestond er geen spanning tussen de zelfgestelde opdracht om inductief te werken en tegelijk aan enkele kritische (bevrijdings)theologische uitgangspunten voor de reflectie vast te houden? En, ten slotte, zit de theoloog in de gekozen opzet van het onderzoek en in de architectuur van het boek zelf, al niet automatisch op de achterbank? Is h/zij niet al te zeer aangewezen op de grondstoffen die de sociale wetenschappers uitgraven en aandragen? Is dat wel zo wenselijk: moet de theoloog niet op een eigen, zelfstandige manier het handelen analyseren?

Schippers, en ook anderen uit zijn onderzoeksproject, hebben verschillende keren gereageerd op mijn opmerkingen. Dat heeft er soms toe geleid dat misverstanden konden worden weggenomen, dat de onderzoekers niet in het boek opgenomen overwegingen of gegevens als nog prijsgaven en dat delen van de kritiek moesten worden teruggenomen. Toch was, zeker ten aanzien van de bovengenoemde punten, Schippers’ reactie merendeels uitnodigend: zo zou het kunnen, misschien heb je gelijk, daar zit wat in, laat maar zien. Hij benadrukte daarbij geregeld de verschillen tussen onze beider achtergronden en geloofstradities. Hoe “gepeperd en onbarmhartig” (woorden van Schippers) mijn kritiek ook bleek te zijn, beiden meenden we zeker te weten dat ze zonder zijn onderzoek nooit geformuleerd zou zijn. Alles had ze te danken aan het boek dat deze reflectie in gang had gezet.

Hoezeer het in de drie clusters om zinvolle en ook nijpende kwesties ging, werd mij dankzij de discussies met Schippers geleidelijk pas werkelijk duidelijk. Toen de onderliggende manier van kijken en waarden eenmaal was geformuleerd, viel ook elders op hoe weinig het handelen van de betrokken pastores eigenlijk werd beschreven en hoezeer de zwaarvoedige opsommingen van sociale problemen het zicht benamen op het handwerk. In boeken van academici, in gevalsbeschrijvingen door veldwerkers, in artikelen van begeleiders: telkens weer

gaat de aandacht in overwegende mate uit naar de juiste keuzes, naar de standaardanalyse van problemen (armoede, armoede, armoede) en naar de brede strategieën die de oplossing van problemen moesten brengen, maar vrijwel nergens vindt men een gedetailleerd of zelfs maar een fatsoenlijk inzicht in het handelen van de pastores. Iets wat bij andere beroepsbeoefenaren, zoals artsen, leraren of automonteurs, ondenkbaar zou zijn. De schrijvers en rapporteurs zijn gegrepen door een idee, hebben veelal vaste afzetpunten en dus wat te bewijzen of ze weten allang wat er te vinden is en waar het eigenlijk allemaal om draait. Ondertussen kon bezwaarlijk ontkend worden dat het uitvoerende werk moeilijke tijden doormaakte en lang niet altijd van goede kwaliteit was. Buiten de gewaardeerde trainingsgroepen van ds IJzerman was er nauwelijks enige opleidingsmogelijkheid, om nog maar te zwijgen van belangwekkende literatuur voor de (aanstaande) beroepsbeoefenaren. Daaruit groeide ons voornemen nauwgezet te gaan kijken, zoveel mogelijk de eigen kennis tussen haken te zetten en vandaaruit een praktijktheorie op te stellen.

De omstandigheden waren bovendien gunstig. Het Amsterdams-Utrechtse onderzoeksprogramma Kerkopbouw, waaraan Van Hooijdonk en Baart leiding gaven, was zich fundamenteel aan het heroriënteren: er moest veel meer aandacht komen voor de wenselijkheid en mogelijkheden van kerkwording respectievelijk kerkvinding buiten de muren van het reguliere parochieleven. Baart was vanwege zijn leeropdracht al gericht op vraagstukken van de maatschappelijke betrokkenheid van kerken, maar juist in die periode was hij ook, zij het op afstand, geïnvolveerd geraakt in het project van de paters Assumptionisten *Armoedebestrijding in de wijk*. Van Hooijdonk was betrokken bij het praktisch theologische onderzoeksproject aan de Vrije Universiteit van Sake Stoppels naar kerkelijke betrokkenheid bij inloophuizen. Het object van dat onderzoek bleek materieel geregeld te overlappen met het oude-wijkenpastoraat; ook daar figureerde het kernconcept 'kerkelijke presentie'. In 1990 was Bernard Höfte gepromoveerd op de toepasselijkheid van Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologische gezichtspunten en methodes voor de Nederlandse situatie (praktische theologie): hij trad toe tot de onderzoeksgroep en toonde een actieve belangstelling voor onderzoek naar het oude-wijkenpastoraat. De kerkopbouwkundige Roger Weverbergh, in 1992 gepromoveerd, had al veel eerder zijn sporen verdiend op het terrein van de 'diaconaal-missionaire gemeente' en ook hij werd lid van de onderzoeksgroep. En ten slotte, het aartsbisdom en het dekenaat Utrecht stonden op het punt een experiment met oude-wijkenpastoraat uit te voeren en achtten onderzoeksmatige begeleiding wenselijk. In die omstandigheden kwam het onderzoek op gang waaruit dit boek resulteert.

2 Een praktijktheorie

Het voornemen was dus een praktijktheorie op te stellen over het oude-wijkenpastoraat (we gebruiken daarvoor zonder betekenisverschil ook de woorden: urban mission, buurtpastoraat, pastoraat in kansarme stadsdelen). Maar wat is een praktijktheorie en wat moet men onderzoeken om een praktijktheorie te kunnen opstellen?

In de besprekingen van Schippers' boek hadden we al enige schoten voor de boeg gegeven, maar we moesten die vraag nog beter kunnen beantwoorden om werkelijk te bereiken wat werd beoogd. Om die reden hebben we in de aanvangsperiode van het onderzoek betrekkelijk uitvoerig onderzoek gedaan naar 'het opstellen van een praktijktheorie'. Gaandeweg het onderzoek deden we over deze en verwante kwesties enkele nieuwe inzichten op die, behalve in artikelen uitgewerkt, ook verdisconteerd werden in (de opzet en uitvoering van) het onderzoek. Gegeven deze studies en de dikwijls uitvoerige verantwoording van bronnen en argumenten,

kunnen we nu zonder al te veel omhaal verklaren wat we bedoelen met een ‘praktijktheorie’ en welk onderzoek daartoe ondernomen dient te worden.

2.1 Globale begripsomschrijving

In elk geval verstaan we onder een praktijktheorie niet de bewerking en *toepassing* van een fundamentele theorie zodat deze in de praktijk kan worden aangewend door practici, ongeveer zoals men vanuit leertheorieën aanwijzingen formuleert voor het opzetten van een goede les over nijlpaarden of uit de psycho-analyse een diagnostisch raster filtert voor de oudercursus ‘Omgaan met bedplassers’. De praktische rationaliteit is in deze gevallen een afgeleide van een algemeen geldig geacht inzicht. Eigenlijk ontbreekt hier een deugdelijke opvatting van de praktijk en zijn eigen redelijkheid en logica.

Een praktijktheorie is evenmin het *kleinste gemene veelvoud* van de vuistregels, ervaringen, succesformules en wijsheden van geslaagde practici. Zulke ‘praktijktheorieën’ bestaan er niettemin volop. Het zijn aftreksels van praktijken die men gelukt acht en die worden aangeboden als ‘receptuur’, dus met de grondvorm: doe eerst X en dan Y, roer nog eens stevig in de pan en zorg dat het niet aanzet, voeg vervolgens Z toe en desgewenst een mespuntje van A of B. Boekjes en boeken voor beroepsbeoefenaren met pakkende voorbeelden om op te volgen. Niet nadenken maar nadoen. Hier ontbreekt niet de component ‘praktijk’ maar ‘theorie’.

We kunnen een positieve invulling van ‘praktijktheorie’ goed beginnen met de eenvoudige stelling dat het om een theorie gaat *uit, voor* en *van* de praktijk. Dat ‘uit, voor en van’ lichten we toe en voorlopig stellen we dat een theorie een deugdelijk en ordelijk geheel van *inzichten* is.

‘Uit de praktijk’ betekent dat het om een theorie gaat met een empirische basis, echter niet gebaseerd op losse fenomenen maar op bij elkaar behorende handelingen (bijvoorbeeld alles wat de bakker doet als hij croissants bakt of wat de juf doet als ze kinderen leert rekenen). In ons geval zal het steeds gaan om een beroepspraktijk — in zijn geheel of gedeeltelijk. Dat het om een theorie uit een praktijk gaat, betekent dus ook dat er aanzienlijk meer gestudeerd wordt op het hoe en wat van mensen die bepaalde problemen of mogelijkheden trachten te hanteren, dan op die mogelijkheden en problemen zelf: dus geen theorie van maatschappelijke marginaliteit maar van de werkers die maatschappelijk uitgestotenen bijstaan. We zullen verderop deze typering nog nuanceren en nader invullen.

‘Voor de praktijk’ betekent dat de theorie bestemd is om het uitvoerende werk te dienen. Het gaat niet om kennis terwille van de kennis zelf. Dat dienende oogmerk heeft consequenties voor de opbouw en uitvoering van de theorie. Zo faalt dit ‘voor de praktijk’ als de theorie voor de beoogde gebruikers onbegrijpelijk, onacceptabel of onhanteerbaar is — hoezeer de wetenschapper ook moge beweren dat het echt zo zit, zo hoort en zo kan. Een flink deel van de gebruikelijke, wetenschappelijke criteria van solide kennis is weinig ter zake terwijl de inbeddingen van inzichten in de wetenschappelijke literatuur, in actuele debatten en in een imponerend notenapparaat dikwijls overbodige mores zijn. Het gaat om ‘theorie’ maar het referentiepunt van de gebruikers weegt bijzonder zwaar.

‘Van de praktijk’, ten slotte, betekent dat de praktijk en practici het in die theorie ‘voor het zeggen’ hebben: in het opstellen van de theorie worden ze op allerlei manieren gekend, de theorie gaat principieel over zaken die er voor practici toe doen en ze zijn in gedurige terugkoppelingsrelaties opgenomen als mede-onderzoekers. Ze zitten dus niet aan het eind van de productielijn om al het moois dat voor en over hen is uitgebroed dankbaar in ontvangst te nemen. Ook dit ‘van de praktijk’ heeft dus ingrijpende gevolgen, al kan hier reeds opgemerkt worden dat het opstellen van een theorie, ook van een praktijktheorie, een gedisciplineerd en publiekelijk geregeld streven naar kennis is en dus niet zoiets als het middelen van allerlei ver-

langens en voorkeuren. De onderzoeker heeft eigen en van de gebruikers onderscheiden verantwoordelijkheden.

Met deze globale *specificatie* van de begrippen ‘theorie’ en ‘praktijk’, en vooral van de *koppeling* van beide via de voorzetsels ‘uit, voor en van’ is de betekenis van praktijktheorie al enigszins opgehelderd. Maar we kunnen ook de *componenten* van een praktijktheorie benoemen.

2.2 Componenten

Om te beginnen bevat een praktijktheorie voor de goede uitvoering van het werk bruikbare, relevante en hanteerbare inzichten. Dat is meestal ook waar men het eerst aan denkt bij ‘praktijktheorie’, maar wij hebben hier niet het oog op de eerder genoemde receptuur. Het gaat er vooral om de innerlijke sturing van de uitvoering *inzichtelijk* te maken en te laten zien in welke praktische en symbolische samenhangen deze staat. Die innerlijke sturing kan worden begrepen als de geleiding van het handelen door velerlei (soorten) regels, die niet gelijkgesteld behoeven te worden met voorschriften maar die wel patronen vormen van een ‘praktisch weten hoe’. Mensen die (competent) handelen passen, bewust of stilzwijgend, regels toe die hun handelen een gewild verloop geven en bijvoorbeeld doelgericht maken. Die regels vormen samen dikwijls lange en ingewikkelde ketens met een patroonachtig karakter. Soms zal men kunnen uitleggen waarom men doet wat men doet (een ‘theoretisch weten waarom’) maar vaker zullen zelfs begenadigde pratici een moeilijk verwoordbare kennis bezitten die zich aandient als ze bezig zijn (‘praktisch weten hoe’ of ‘kennis in gebruik’). Een praktijktheorie spant zich in die kennis, die regels, die patronen in hun begrijpelijkheid en samenhang boven water te krijgen. De genoemde samenhang dient begrepen te worden met inbegrip van bedoelingen, doelwit, gevolgen, (organisatorische) voorwaarden, context en condities enzovoort; alle bijeen kunnen deze opgevat worden als georganiseerd in gefaseerde cycli die hun richting ontlenen aan een (normatief) idee van het goede dat gerealiseerd moet worden. Zo beschouwd is een praktijktheorie dus allereerst een zeer grondige opheldering van de logica en dynamiek van het handelen van beroepsbeoefenaren. Het past echter bij die strikt empirische opheldering om óók de daarin gemoeide begrippen, argumentaties en theoretische referenties te verkennen. Dat zal deels binnen het empirisch materiaal zelf gebeuren (hoe en wanneer gebruikt de onderzochte bepaalde begrippen, welke aspecten of dimensies zitten er voor de betrokkene aan?) maar deels zal het onvermijdelijk zijn ze in ruimere, theoretische kaders te doordenken om überhaupt te kunnen zien wat er de eigen betekenis van is. We merken dat zo nadrukkelijk op omdat, anders dan vaak wordt aangenomen, in het opstellen van praktijktheorie een heel bepaald type theoretisch onderzoek met een even specifieke aanleiding passend is.

Het kan niet anders of de bedoelde handelingsregels gaan gepaard met ‘relatie-regels’. Die implicatie is noodzakelijk omdat wij over *sociaal* (beroepsmatig) handelen spreken. De regels daarvan vormen dikwijls de restrictieve inbedding van de meer technische handelingsregels: ze zijn dus omvattender en hebben een hogere prioriteit. Bovendien komt juist in die regeltoepassing de betekenis tot stand die sociaal handelen werkelijk sociaal maakt.

Maar een praktijktheorie bestaat zeker niet alleen in het grondige inzicht in handelings- en relatierregels. Zelfs met de eerder aangebrachte nuances, zou dat nog te veel naar een receptuur (*how-to-do-knowledge*) tenderen. Een praktijktheorie is, zoals gezegd, dienstbaar aan de goede uitoefening van een specifiek beroep. In die formulering liggen duidelijk twee normatieve momenten besloten die *in* de praktijktheorie opgenomen behoren te zijn. Praktijktheorieën zijn dus normatieve theorieën. Praktijktheorieën bevatten, ten eerste, beoordelingscriteria waarmee goede en minder goede uitoefening geïdentificeerd kan worden. En om dat, ten tweede, te kunnen doen bevat een praktijktheorie ook steeds een opvatting omtrent de identiteit van

het beroep: waar gaat het eigenlijk om in dat beroep? Die identiteitsopvatting is het normatieve ankerpunt van de beoordelingscriteria; pas op basis van die identiteit kan men immers gefundeerd beweren: dit is hier gepast en dat niet. Men is bij een dergelijke fundering het al te persoonlijke oordeel voorbij. In de identiteitsbepaling van het beroep (hier is men voor, hierom gaat het) ligt overigens een derde normatief moment verscholen, namelijk de preferente lezing van de werkelijkheid als problematisch of kansrijk, als de moeite waard om in te investeren of als een serieus te nemen appèl. De praktijktheorie omvat, impliciet of met even zoveel woorden, dus een favoriete uitleg van een deel van de sociale werkelijkheid, de identiteitsbepaling van de werksoort die op de werkelijkheid ingaat en de beoordelingscriteria voor het goed, passend uitoefenen van dat werk. Pas binnen dat kader kunnen de handelings- en relatierregels als zinvol verschijnen.

Hoewel dit normatieve kader uit het empirische materiaal gefilterd dient te worden, zal het daar nauwelijks bij kunnen blijven: het gaat hier om opvattingen, argumentaties, visies en zelfs hele filosofieën. Daarom zal de exploratie ervan ook hier al gauw meer theoretisch en conceptueel georiënteerde verkenningen met zich meebrengen. Die zijn soms ook aangewezen bij de opheldering van de regelgeving, maar vaker van het normatief-argumentatieve handelingskader.

Nog hebben we niet alle componenten genoemd, al verschillen de meningen over wat een praktijktheorie behelst en zullen sommigen het hierbij laten. Wij houden het erop dat de praktijktheorie, naast een *regelinzicht* en een normatieve *richtinggeving*, ook handelingsinstrumenten bevat: de middelen waarmee men het bedoelde werk ook *kan doen*. Instrumenten zijn in dit geval steekhoudende hulpmiddelen voor de praktijk. Dat kunnen apparaten, vragenlijsten of werkmateriaal zijn, maar veel vaker zullen het procedures en stappenplannen zijn, denkmodellen, geschikte taal, zoeksystemen, hints en dergelijke. Hier zitten we dicht tegen de receptuur aan.

Sommigen voegen aan dit soort middelen een soort ‘meta-instrumenten’ toe. De gedachte daarbij is dat het instrumentarium doorgaans voor het specifieke gebruik ter plekke bijgesteld en op maat gemaakt moet worden. Dat lukt alleen als de gebruiker begrijpen mag hoe de instrumenten zijn opgebouwd. Dat moet dus, terwille van de intelligente manipulatie ervan, in de praktijktheorie zelf verklaard zijn. Zou die uitleg ontbreken dan kan de potentiële gebruiker het instrumentarium slechts braaf volgen of weerspannig verwerpen; de enige tussenweg bestaat erin dat hij het dan maar op goed geluk verandert voor eigen gebruik.

2.3 Kwaliteitscriteria

We formuleerden in het voorbijgaan al enkele kwaliteitscriteria van een praktijktheorie. Die kunnen aangevuld worden, al zal het vanzelf spreken dat de aanwezigheid van alle componenten een eerste vereiste is. Een deel van de kwaliteitscriteria spreekt zich uit over (a) de *totstandkoming* van de praktijktheorie, een ander deel over (b) de *theorie zelf*, en een derde cluster betreft (c) de *gebruikers*. We hoeven alle (mogelijke) criteria hier niet uit te werken; een globale kenschets volstaat.

a Zoals gezegd schiet de totstandkoming van een praktijktheorie tekort als het zoekkader (waarnaar kijken, waarnaar streven?) en het normatieve kader (welke beginselen, intenties, beperkingen en voorbehouden gelden er?) niet aan de practici zelf ontleend worden. Beide kaders liggen zelden klaar; ze moeten veeleer gaandeweg nog gearticuleerd worden en zullen mede daardoor ook tijdens het onderzoek in beweging blijven, nog veranderen. De ruimte daartoe is dan ook zelf een kwaliteitscriterium: een praktijktheorie opstellen verloopt zelden rechttoe-rechtaan, maar eerder iteratief en verdisconteert dus de leerprocessen die al doende

optreden. Rechthoofdigheid, al dan niet vanuit een heldere probleem- en doelstelling, behoort niet tot dit soort onderzoek.

Buiten de criteria van de juiste afstemming van zoek- en normatief kader, en van de ruimte voor leerprocessen, hebben we hier te maken met kwaliteitscriteria omtrent de rol en positie van zowel onderzochten als onderzoeker. Kort gezegd, worden de onderzochten als competente mede-onderzoekers in voortdurende terugkoppelingsrelaties maar met een eigen (van de onderzoeker afwijkende) verantwoordelijkheid in het onderzoeksproces opgenomen. Omgekeerd geformuleerd, heeft de onderzoeker dus ook een duidelijk afgebakende en onvervreemdbare verantwoordelijkheid: hij doet het niet goed als hij samenvalt met de onderzochten en gebruikers of bungelt aan hun touwtjes.

b Kwaliteitscriteria die de praktijktheorie als theorie zelf betreffen zijn onder andere de volgende. Om te beginnen moet in de theorie het eerder genoemde ‘uit en voor’ de praktijk gevolgd worden of gevolgd zijn. De empirische fundering moet voorts aantoonbaar op orde zijn: een praktijktheorie speculeert niet en bevat geen oncontroleerbare uit-spraken. Ze is evenmin een verzameling van opinies. Ten derde, haar opbouw en integratie moeten systematisch en samenhangend, inzichtelijk en vrij van tegenspraken, en zo mogelijk elegant en simpel zijn. Ten slotte moet de totstandkoming, de stappen en beslissingen waaruit de theorie oprijst, gevolgd kunnen worden.

c Wat betreft de gebruikers of onderzochten, gelden onder andere de criteria die we al eerder noemden: de praktijktheorie moet relevant en bruikbaar zijn, passend bij de waarden, normen en vaardigheden van de gebruikers en bovendien begrijpelijk, en ten slotte voor het concrete, zich ontwikkelende geval hanteerbaar of aanpasbaar.

2.4 Reikwijdte en totstandkoming van de praktijktheorie

Een praktijktheorie is, zoals we zagen, een theorie maar bezit tegelijk een belangrijk surplus dat dienstig is voor het uitvoerende handelen. Dat vurig begeerde extraatje wordt in andragogische kringen wel het handelingsrepertoire genoemd. Hoe ver, zo vragen we ons afsluitend af, reikt dat handelingsrepertoire? Het moge duidelijk zijn dat de praktijktheorie en het daarmee verbonden handelingsrepertoire zeker geen *algemene geldigheid* of universele relevantie claimen. Ze zijn veel beperkter, specifiek, meer gericht op een *bijzondere groep* van problemen of mensen. Ze zijn overigens ook weer niet zó beperkt dat ze louter van betekenis zijn voor één enkel, *concreet geval*. De termen algemeen, bijzonder en concreet (A-B-C) stammen van Van Strien: volgens zijn systematiek bevindt onze invulling van een praktijktheorie zich op het B-niveau. Het betekent tevens dat voor deze praktijktheorie het kwaliteitscriterium van de overdraagbaarheid (transferabiliteit) geldt: we nemen daarbij op goede gronden aan dat wat we aan de weet zijn gekomen over één of enkele gevallen van de bijzondere groep overdraagbaar is naar de andere. Overdraagbaarheid moet hier verstaan worden in praktijktheoretische zin: niet per se alom geldig maar bruikbaar en relevant voor anderen in overeenkomstige omstandigheden. Precies in die bruikbaarheid en relevantie ligt dan ook een belangrijke validiteitstoets.

Om een praktijktheorie in de aldus geschetste vorm en op dit niveau te kunnen opstellen zijn enkele minder gebruikelijke onderzoeksontwerpen geëigend. We zullen ze verderop beschrijven, maar hier volstaan we met een korte aanduiding: het zal in de regel gaan om handelingsonderzoek of exemplarisch praktijkonderzoek en om een intensief gebruik van kwalitatieve technieken, waaronder symbolisch-interactionistische en inhoudsanalytische. Bovendien lijkt voor het bereiken van het B-niveau de opzet van een meervoudige gevalsstudie (multiple case-study) aangewezen.

2.5 Deze studie

Welnu, heel deze studie is nauwgezet, zoals men merken zal, in de lijn van deze opvatting van een praktijktheorie opgezet en uitgevoerd. Al de genoemde kenmerken en intenties zal men terugzien. Laten we ze tot slot recapituleren: (we ondernemen hier)

- een geconcentreerde empirische case-study, ingebed in de bescheiden opzet van een meervoudige gevalstudie
- naar integrale (beroeps- en handelings)praktijken van buurtpastores
- met een ruim gebruik van (kwalitatieve en inductief georiënteerde) analysetechnieken om de betekenis en de regelgeleiding, de praktische en symbolische samenhangen, en de dynamiek van het onderzochte sociale handelen te kunnen begrijpen (en dus niet om maatschappelijke kwesties te doorgronden)
- met daarnaast meer conceptueel en theoretisch gerichte analyses die aansluiten bij de verkenning van de betekenissamenhangen in het handelen
- in een flexibele opzet die gaandeweg optredende leerprocessen weet op te nemen in passende bijstellingen van het ontwerp
- met diepgaande en open terugkoppelingsrelaties naar de onderzochten en gebruikers in alle stadia van het onderzoek
- met de onderzochten als mede-onderzoekers die eigen, scherp van de onderzoekers onderscheiden, verantwoordelijkheden dragen
- gericht op het voortbrengen van een categoriale, dat is: op een bijzondere beroepsgroep toegesneden, praktijktheorie met een overdraagbaar handelingsrepertoire
- die bestaat uit (a) een grondig en onderbouwd inzicht in handelings- en relatierregels; (b) de verkenning van drie normatieve momenten (interpretatie sociale werkelijkheid, identiteitsbepaling van het werk en beoordelingscriteria); (c) een handelingsinstrumentarium, inclusief de verklaarde opbouw ervan op metaniveau en (d) kwaliteitscriteria gelet op de totstandkoming, de theorie zelf en de gebruikers.

